

spodziewanego dysonansu informacyjnego były i są stosowane przez badaczy posługujących się techniką wywiadu oraz innymi technikami²⁸. Wydaje się jednak, że nie dość szeroko i nie zawsze z niezbędnym zapasem metodologicznej ostrożności. Dlatego też przedstawiając krok po kroku przebieg naszego badania liczyliśmy na to, że z doświadczeń naszych inni badacze będą mogli wyciągnąć jakieś wnioski dla siebie. Tym bardziej, że było to badanie ze specjalną zbiorowością, poświęcone specjalnej problematyce i związane z wyjątkowymi kłopotami metodologicznymi²⁹.

²⁸ Por. Gostkowski, *op. cit.*, s. 27—41, a także tenże, *Z zagadnień socjologii wywiadu*, „Studia Socjologiczne”, 1961, nr 2.

²⁹ Merytoryczne założenia i wyniki badania przedstawione zostały dokładniej w artykułach A. P. Wejlana: *Stosunek młodzieży i dorosłych do dóbr materialnych*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1970, nr 2, s. 191—202; oraz tenże, *Autorytet rodziców i rodzinna wspólnota wartości*, „Studia Socjologiczne”, 1970, nr 3, s. 117—144.

Małgorzata Stefanowska

ARANŻOWANIE WYWIADU Z SAMODZIELNYMI PRACOWNIKAMI NAUKI PRZEZ ANKIETERA-STUDENTA

Na artykuł złożyła się suma doświadczeń uzyskanych w toku zbierania materiału do pracy magisterskiej na temat karier naukowych kobiet¹.

Zastosowaną techniką badawczą był m. in. wywiad swobodny — technika stosunkowo prosta i nierzadko stosowana, szczególnie w badaniach niewielkich liczebnie zbiorowości. Zarówno sposób, jak i miejsce zbierania materiału nie odbiegały od powszechnie spotykanych. O pewnej wyjątkowości doświadczeń i potrzebie ich przekazania zadecydowała specyfika sytuacji wywiadu wynikła z dysproporcji pomiędzy pozycjami społecznymi zajmowanymi przez zbierającą materiał i respondentki w powiązaniu z problematyką wywiadu.

Wydaje się, że istnieje ogólna trudność metodologiczna związana z przeprowadzaniem wywiadów z osobami zajmującymi wysokie stanowiska, nie nawykłymi do udzielania odpowiedzi na pytania, lecz przeciwnie — przyzwyczajonymi raczej do ich zadawania oraz do autorytatywnego udzielania instrukcji i pouczeń. Na ogół jest ona przezwyciężana przez fakt, że ankieter jest najczęściej osobą nieznaną i przychodzącą z zewnątrz, dzięki czemu posiada większą swobodę w zaaranżowaniu niecodziennej dla respondenta sytuacji wywiadu. Nie będąc w żaden sposób formalnie uzależniony od respondenta i wiedząc, że respondent

¹ *Niektóre problemy kariery naukowej kobiet*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr A. Kłoskowskiej, UŁ, 1969.

nie ma istotnego wpływu na jego losy, pewniej się czuje i śmiało zadaje pytania; poczucie to bywa wzmocnione świadomością występowania w imieniu instytucji cieszącej się z reguły znacznym prestiżem.

Spodziewać się jednak należy trudności w sytuacji, gdy zarówno ankietę, jak i respondent umiejscowieni są w tej samej strukturze władzy i prestiżu w obrębie instytucji, w szczególności zaś, gdy pozycja ankietę jest niewspółmiernie niska w porównaniu z pozycją respondenta².

W badaniach, o których mowa, respondentami były kobiety — samodzielni pracownicy nauki w uniwersytecie, przeprowadzając wywiady — studentka tegoż uniwersytetu. Spotykały się zatem osoby pełniące różne role społeczne w tej samej instytucji i zajmujące w niej skrajne pozycje, odpowiednio: wysoką i niską.

Sytuacja wywiadu miała być ze względu na układ ról pełnionych przez respondentkę i ankietę dla obu stron niecodzienna. Profesor lub docent przywykły raczej do zadawania pytań studentom miał znaleźć się w roli odpowiadającego, student zaś w roli osoby pytającej swych wykładowców, egzaminatorów, przełożonych.

W takiej sytuacji student-badacz łatwo mógł ulec onieśmieniu, mieć trudności w kierowaniu rozmową, mógł nie wyegzekwować odpowiedzi na wszystkie pytania, ba, nawet nie zadać wszystkich pytań, nie doprowadzić rozmowy do końca. Potencjalny respondent — samodzielny pracownik nauki — mógł nie zgodzić się na rozmowę, nie przyjąć w pełni roli respondenta podczas wywiadu, na plan pierwszy wysuwając swoją rolę profesora lub docenta.

Trudność przeprowadzenia wywiadów wynikła z rozbieżności ról społecznych potęgowała problematyka wywiadu³. Chodziło minowicie o uzyskanie opinii kobiet, samodzielnych pracowni-

² Prawidłowość tę zauważa G. C. Homans. Formuluje on następującą hipotezę: „Osobnik A o wyższej randze społecznej niż osobnik B częściej inicjuje (*originates*) interakcję dla B, niż czyni to B w stosunku do A” (G. C. Homans, *The Human Group*, Nowy Jork, 1950, s. 145).

³ Por. „Aneks” do niniejszej pracy.

ków nauki, o karierach naukowych kobiet i mężczyzn w ogóle, ze szczególnym uwzględnieniem takich zagadnień, jak wpływ opinii i postaw środowiska zawodowego na pracę naukową kobiet oraz wpływ życia rodzinnego na szybkość i łatwość robienia kariery naukowej przez kobiety, co zakładało również wykorzystanie informacji dotyczących własnych doświadczeń respondentek z położeniem nacisku na wpływ płci i życia rodzinnego na ich karierę naukową — wydobyć pełnego wachlarza ewentualnych trudności wynikłych z faktu posiadania rodziny, dodatkowego obciążenia pracą domową, rodzeniem i wychowaniem dzieci, chodziło również o stosunek bliższej i dalszej rodziny do pracy naukowej respondentki itp.

Rozmowa dotyczyć zatem miała, jak by się mogło wydawać, dwu spraw dość drażliwych dla respondentek, głównie ze względu na osobę pytającej studentki. Zachodziła obawa, że samodzielnym pracownikom nauki pełniącym również funkcje wychowawcze trudno będzie mówić o nieformalnych stosunkach panujących w środowisku naukowym. Należało się także liczyć z wystąpieniem u respondentek obawy przed przepływem informacji uzyskanych podczas wywiadu do środowiska pracy, a przede wszystkim do studentów.

Z tych też powodów słusznie rodziły się wątpliwości, czy trudności, jakie mogą wynikać w trakcie przeprowadzania wywiadów, nie ograniczą szans zebrania całego potrzebnego materiału. Postanowiono przystąpić jednak do badań, a za najważniejszą sprawę, która miała zadecydować o powodzeniu przedsięwzięcia, uznano zaaranżowanie pierwszego kontaktu oraz umiejętne modelowanie układu ról podczas wywiadu.

Pierwszy kontakt. Nawiązanie pierwszego kontaktu na terenie zakładów naukowych następczo zbyt wiele trudności; z jednej strony niełatwo byłoby ustalić, w jakich katedrach pracują respondentki, gdyż autorka posiadała tylko informacje mówiące o wydziale i stanowisku, z drugiej zaś duże przestrzenne rozproszenie poszczególnych katedr i zakładów na terenie miasta wymagałoby znacznego nakładu czasu w celu dotarcia pod właściwe adresy. Z tych przyczyn zrezygnowano z nawiązy-

wania kontaktów na terenie uczelni i zdecydowano umawiać się na wywiady telefonicznie, dzwoniąc do mieszkań prywatnych.

Wyjaśnienie, jakiego udzielano po przedstawieniu się, zawierało na ogół treści zestandaryzowane — informację dotyczącą osoby ankieterki („studentka pisząca pracę magisterską”), temat pracy magisterskiej, nazwisko opiekuna pracy bądź nazwę katedry, w której praca była pisana, i prośbę o wyznaczenie terminu i miejsca wywiadu: „Przepraszam, że ośmielam się niepokoić p. profesor moją prośbą. Jestem studentką V roku i piszę pracę magisterską w Katedrze Historii Socjologii i Myśli Społecznej na temat karier naukowych kobiet. Byłabym bardzo wdzięczna, gdyby p. profesor zechciała poświęcić mi nieco czasu na rozmowę dotyczącą pracy naukowej kobiet”. W większości wypadków rozmówczynie prosiły o bliższe wyjaśnienie, czego rozmowa będzie dotyczyć. Dopytywały się, czy będą w niej poruszone sprawy osobiste. W paru wypadkach pierwsza reakcja była negatywna; odmowy uzasadniano brakiem czasu ze wskazaniem możliwości zwrócenia się do innych kobiet — samodzielnych pracowników nauki, nawet pracujących poza uniwersytetem: „Przykro mi, ale jestem bardzo zajęta, mam bardzo mało czasu. Czy to koniecznie muszę być ja? Niech się pani zwróci do docent X”.

W odpowiedzi na prośbę o szczegółowe przedstawienie problematyki rozmowy nie konkretyzowano jej, obawiając się, że przede wszystkim informacja o zainteresowaniach wszelkimi okolicznościami mającymi wpływ na pracę naukową i karierę samej respondentki może ją do rozmowy zniechęcić i skłonić do odmowy. Powtarzano wówczas raz jeszcze, że rozmowa dotyczyć będzie pracy naukowej kobiet w ogóle, że nie ma przygotowanej szczegółowej listy pytań i zagadnień, jakie w rozmowie mogą być poruszane. Podkreślano zainteresowanie tematem i opiekę nad nim kierownika katedry, w której praca jest pisana. Jeżeli w pierwszych wyjaśnieniach nie zostało wymienione nazwisko opiekuna pracy magisterskiej, wymieniono je. Zaufanie i powszechny szacunek, jakim darzona jest na Uniwersytecie osoba kierownika wspomnianej katedry, przełamywały nieufność rozmówczyń i stanowiły rękojmię, iż informacje uzyskane w

trakcie rozmów będą wykorzystane tylko i wyłącznie w celach naukowych.

W wypadkach, w których pierwsza reakcja była negatywna, wyjaśniano, iż w Uniwersytecie pracuje tak mało kobiet — samodzielnych pracowników nauki, że autorka będzie się starała dotrzeć do wszystkich i ze wszystkimi rozmawiać. Po czym ponawiano prośbę o wyrażenie zgody na rozmowę i wyznaczenie terminu, zaznaczając, że może być to termin dość odległy w czasie (w granicach kilku tygodni).

W rezultacie z wszystkimi osobami, do których telefonowano, umówiono się na wywiady. Większość respondentek wolała rozmawiać u siebie w domu, tylko cztery umówiły się w miejscu pracy.

Sytuacja i przebieg wywiadów. Przeprowadzono wywiady z 14 kobietami — samodzielnymi pracownikami nauki Uniwersytetu. Wiek respondentek wahał się w granicach od 41 do 71 lat. Większość z nich to pracownicy nauki w stopniu docenta kierujący zakładami, tylko dwie były kierownikami katedr i posiadały tytuł profesora.

Spomiędzy czternastu — 10 wywiadów przeprowadzono w mieszkaniach respondentek, 4 w zakładach bądź katedrach uniwersyteckich. Dał się zauważyć związek pomiędzy miejscem przeprowadzania, a czasem trwania wywiadu; wywiady przeprowadzane w miejscu pracy trwały krócej (od 1,5 do 2 godz.); wywiady odbywające się w mieszkaniach respondentek dłużej (od 2 do 3,5 godz.).

Przystępując do przeprowadzania wywiadów znano dokładnie przebieg czasowy karier naukowych i zawodowych respondentek, tempo zdobywania stopni naukowych, awansu w hierarchii stanowisk zawodowych i administracyjnych. Dysponowano także danymi z ich życia osobistego: znany był stan cywilny, data zawarcia małżeństwa, zawód męża, data ewentualnego rozwodu, ilość dzieci i daty ich urodzenia, pochodzenie społeczne. Posiadano również informacje dotyczące okresów pracy poza Uniwersytetem i ilości opublikowanych prac. Znajomość tych informacji ułatwiała zadawanie pytań na tematy związane z osobistą karierą

ra respondentek, pozwalała autorce w sposób naturalny prowokować wypowiedzi i unikać trudności związanych z ustalaniem podczas wywiadu sytuacji rodzinnej respondentek. Respondentki nie były poinformowane o tej dodatkowej wiedzy ankieterki o nich, lecz nie robiono również żadnych wysiłków, by to ukryć.

W celu sprawdzenia trafności rozplanowania poszczególnych problemów wywiadu przewidzianych dyspozycją pierwszą respondentkę postanowiono dobrać w szczególny sposób: autorka została umówiona na wywiad przez kierownika pracy magisterskiej oraz była znana respondentce z wykładów, egzaminu i kontaktów prywatnych. Sposób zaaranżowania wywiadu, jak i wybór osoby respondentki zapewniły z jej strony wyrozumiałość, cierpliwość i chęć przyścia z pomocą. Jednocześnie jednak dla ankieterki była to sytuacja, w której zadawanie pytań o sprawy osobiste było szczególnie trudne właśnie ze względu na wcześniejsze kontakty prywatne.

Przystępując do przeprowadzania wywiadów nie przewidziano zestandaryzowanego wprowadzenia, licząc się z możliwością wystąpienia bardzo różnorodnych reakcji ze strony respondentek. Rozpoczynano go od swobodnej rozmowy na tematy ogólne, wiążące się z problematyką wywiadu: o szkolnictwie wyższym, wprowadzeniu punktów dodatkowych przy egzaminach wstępnych, trudnościach znalezienia pracy po niektórych kierunkach studiów itp. Czasami były to rozmowy o pogodzie, gospodarce, polityce. Na tym etapie autorka starała się zarysować problem swojej pracy magisterskiej, bezpośrednio wiążący się z problematyką wywiadu. Przejście od towarzyskiej rozmowy do meritum wywiadu odbywało się w zasadzie niespostrzeżenie, jakkolwiek autorka starała się nie przystępować do zadawania konkretnych pytań i notowania, dopóki ze strony respondentek nie następował gest lub słowna zachęta ku temu. Było to wynikiem instynktownego trzymania się istniejącego układu ról, profesor—student, pomimo iż często już w pierwszym etapie rozmowy zaczynał zaznaczać się również towarzyski układ ról znajdujący wyraz w częstowaniu kawą, papierosami, słodyczami.

Ten pierwszy etap rozmowy różnił się pod względem szybkości i łatwości zmiany układu ról profesor—student na układ respondent—ankieter w zależności od miejsca przeprowadzenia wywiadu.

Katedry i zakłady jako miejsca wywiadów bardziej formalizowały sytuację i podkreślały zależności uniwersyteckie pomiędzy ankieterką i respondentkami. Wprowadzenie do wywiadu w tych wypadkach było od razu skoncentrowane na wyjaśnianiu problemu pracy magisterskiej, a przejście do pierwszej części wywiadu odbywało się na wyraźną, słowną zachętę respondentek. Wchodziły one w drugi, zasadniczy etap wywiadu przede wszystkim w roli samodzielnego pracownika nauki, a nie respondenta.

Odmienne kształtowała się sytuacja w mieszkaniach prywatnych respondentek. Na plan pierwszy wysuwał się od początku układ ról gospodarz domu — gość. Zwyczajowo zobowiązane do pełnienia roli gospodarzy domu, respondentki troszczyły się, by ankieterka nie czuła się skrepowana, pierwsze rozpoczynały towarzyską rozmowę, proponowały bądź też od razu podawały kawę i słodycze. W ten sposób powstały towarzyski układ ról odsuwał na plan dalszy układ profesor—student i ułatwiał przyjęcie w pełni, przy przejściu do meritum wywiadu, roli respondenta.

Po przystąpieniu do zasadniczej części wywiadu ankieterka zaczynała notować wypowiedzi respondentek. Nie były one o tym uprzedzone wcześniej, jak również nie czyniono żadnych uwag tłumaczących potrzebę zapisu wypowiedzi. Traktowano fakt przystąpienia do notowania jako rzecz naturalną i oczywistą. Jedyną zapowiedzią, iż sytuacja taka może nastąpić, było tuż po przyśściu na wywiad umieszczenie przez ankieterkę dużego notesu i długopisu w miejscu widocznym (na stole, biurku, fotelu stojącym obok).

Pierwsza część wywiadu dotyczyła zagadnień ogólnych; problemów pracy naukowej kobiet w ogóle, ich predyspozycji intelektualnych do pracy naukowej, predyspozycji do pełnienia od-

powiedzialnych funkcji administracyjnych w uczelni, kierowania zakładami lub katedrami, stosunku środowiska zawodowego do pracy naukowej kobiet, a wszystkie te zagadnienia rozważano na płaszczyźnie porównań z sytuacją i odpowiednimi predyspozycjami mężczyzn. Problemy wymienione wyżej, zgodnie z przewidywaniami, okazały się dla respondentek ważne i atrakcyjne. Wynikało to z faktu, że będąc kobietami były osobiście zaangażowane w zagadnienia pracy zawodowej kobiet, jak również z codziennego uczestniczenia w życiu naukowym i życiu uczelni.

Atrakcyjność poruszanych zagadnień sprawiła, że kobiety — samodzielni pracownicy nauki w pełni zaangażowały się w ich rozpatrywanie i wyrażanie swoich opinii, co spowodowało przekształcenie układu ról profesor—student w układ respondent—ankieter również w wywiadach przeprowadzanych w miejscach pracy.

Przejsie do części drugiej wywiadu, dotyczącej doświadczeń osobistych respondentek w takiej sytuacji okazało się niezmiernie łatwe. Respondentki same nawiązywały przy wyrażaniu swoich opinii, dokumentując je, do swoich przeżyć, sytuacji rodzinnej, stosunków panujących w katedrach, wydziałach, w których pracowały. Właściwie ze strony ankieterki był potrzebny tylko od czasu do czasu bodziec ukierunkowujący wypowiedzi, by uzyskać potrzebne informacje. Nie było to trudne, gdyż posiadano szereg wiadomości o karierze naukowej i życiu osobistym każdej z respondentek.

Już w czasie trwania pierwszej części wywiadu układ ról respondent—ankieter ewoluował w kierunku układu ról kobieta—kobieta, a wydaje się, że właśnie ten ostatni dominował w drugiej części wywiadu, o czym świadczyły bardzo szczere wypowiedzi dotyczące szczegółów życia osobistego.

W kilku przypadkach można sądzić, iż wywiad spełniał również rolę wywiadu terapeutycznego. Obszerne wypowiedzi na temat stosunków nieformalnych panujących w Uniwersytecie, częstokroć w niekorzystnym świetle stawiające niektóre osoby, służyły rozładowaniu wewnętrznych napięć, jakie mogły występować z tych powodów u respondentek.

Na podstawie doświadczeń wyniesionych z przedstawionych tu wywiadów można zaryzykować sformułowanie wniosku, iż głównym czynnikiem, który zdecydował o powodzeniu ankieterki, była korzystna relacja pomiędzy tematyką wywiadów a predyspozycjami do wypowiadania się u badanej kategorii społeczno-zawodowej. Treść wywiadów sprzyjała ukształtowaniu się pożądanego układu ról ankieter—respondent. O czynniku tym warto pamiętać projektując wywiady ze specyficznymi pod względem pozycji społeczno-zawodowej kategoriami respondentów.

ANEKS

Dyspozycje do wywiadu swobodnego na temat „Płeć a szanse realizacji kariery naukowej w opiniach i doświadczeniach samodzielnych pracowników nauki Uniwersytetu Łódzkiego”.

A. Wprowadzenie.

B. Predyspozycje do pracy naukowej kobiet i mężczyzn w opiniach respondenta.

1. Cechy, jakie powinien posiadać kandydat na pracownika nauki (pracownik nauki).
2. Kobieta, mężczyzna a cechy pracownika nauki.
3. Płeć a szanse realizacji kariery naukowej.
4. Płeć a stosunek środowiska do pracownika nauki.
 - a) Środowisko zawodowe (profesor, koledzy, studenci).
 - b) Środowisko rodzinne (rodzice, rodzina, współmałżonek, dzieci).
 - c) Środowisko towarzyskie (znajomi, przyjaciele).
5. Płeć a zdolności przystosowania się do pełnienia roli społeczno-zawodowej samodzielnego pracownika nauki.
 - a) Praca naukowo-badawcza (publikacje).
 - b) Kierowanie pracą naukową podległych współpracowników.
 - c) Dydaktyka (wykłady, podręczniki, skrypty).
 - d) Czynności administracyjne.

C. Życie rodzinne a praca naukowa.

1. Stosunek współmałżonka do pracy naukowej męża — żony (zawód, pozycja społeczno-zawodowa współmałżonka a stosunek do pracy naukowej męża lub żony).

Inne czynniki określające ten stosunek — jakie? (zarobki, ilość dzieci, posiadanie pomocy domowej itp.).

2. Zaangażowanie w czynności związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego a wymogi związane z realizowaniem kariery naukowej.

- a) Swoboda dysponowania czasem („czas na dom”, „czas na pracę”) — ewentualny związek z dziedziną nauki (?).
- b) Czynności związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego (sprzątanie, gotowanie itp.).
- c) Wpływ posiadania — nieposiadania dzieci na możliwość realizowania kariery naukowej (czas osiągnięcia sukcesu lub osiągnięcia sukcesu w ogóle).

D. Czynniki warunkujące karierę naukową respondenta.

1. Motywacje wyboru kariery naukowej (pasja, przypadek, namowa). Czy płeć respondenta wpływała (ułatwiała, utrudniała) na szanse realizacji tego typu kariery.

2. Fakt założenia (posiadania) rodziny a warunki potrzebne do realizacji kariery naukowej.

- a) Rodzina bezdzietna a kariera naukowa, — stosunek współmałżonka do zawodu respondenta.
- b) Posiadanie dzieci a realizacja kariery naukowej, — stosunek współmałżonka do zawodu respondenta, — ilość dzieci a stosunek współmałżonka, — wiek dzieci.
- c) Autoocena twórczości naukowej respondenta w następujących okresach: — przed założeniem rodziny, — po zawarciu małżeństwa, — w okresie niemowlęcego wieku dzieci i później.

3. Osiągnięcie sukcesu (doktorat, habilitacja, publikacja) a stosunek otoczenia do respondenta.

- a) Środowisko zawodowe (profesor, koledzy, studenci).
- b) Środowisko rodzinne (rodzice, rodzina, współmałżonek, dzieci).
- c) Środowisko towarzyskie.

E. Płeć kandydatów na pracowników nauki a preferencje respondenta (sytuacja, w której respondent musi dokonać wyboru współpracowników; cechy kandydatów — czy również płeć — wyznaczające jego decyzję).

F. Założenie rodziny przez kobietę a problem orientacji na rolę matki i żony.

G. Godności akademickie a czynnik płci.

Krystyna Lutyńska

LEKARZE JAKO RESPONDENCI I ICH STOSUNEK DO BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH (REFLEKSJE NA TEMAT WYWIADÓW SOCJOLOGICZNYCH Z LEKARZAMI I INNYMI KATEGORIAMI INTELIGENCJI)

1. Uwagi wstępne

W Polsce ukazują się wiele prac i artykułów z zakresu socjologii zawodów¹. Jest to wynik badań prowadzonych przez autorów w różnych ośrodkach naukowych i szereg z nich opiera się na materiale zebranym za pomocą wywiadów. Dorobek publikacyjny w tej dziedzinie socjologii jest bardzo duży, zwłaszcza gdy bierzemy pod uwagę monografie różnych kategorii pracowników umysłowych². Poza pracami monograficznymi, w których autorzy zajmują się problematyką pozycji społecznej, prestiżu, zagadnieniami rozwoju i przemian kategorii zawodowych w Polsce, spotyka się również wiele studiów z zakresu np. socjologii kultury, socjologii wolnego czasu, stratyfikacji społecznej i innych także będących opracowaniem wywiadów z ludźmi reprezentującymi różne zawody. Zebrane dane są ze sobą porównywane i na

¹ Nie sposób wymienić w tym miejscu wszystkich autorów i tytuły tych publikacji. Bibliografia polskich powojennych prac z zakresu socjologii zawodów liczy kilkaset pozycji. Można tylko wspomnieć np. o pracy zbiorowej, wydanej pod redakcją A. Sarapaty, *Socjologia zawodów*, której ukazały się już dwa tomy; o serii wydawanej pod redakcją J. Szczepańskiego *Z badań klasy robotniczej i inteligencji* (około 28 tomów).

² Tylko w jednej serii *Z badań klasy robotniczej i inteligencji* na około 28 książek ukazało się 9 prac wyłącznie poświęconych monografiom różnych kategorii społeczno-zawodowych pracowników umysłowych.